

МАМЛАКАТ МОЛИЯ БОЗОРИ ЭЛЕКТРОН САВДО ТИЗИМЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ФАОЛИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ИННОВАЦИОН ЙЎЛЛАРИ

Олтаев Ш.С. – СамИСИ доценти, и.ф.н.

Аннотация. Мақолада молия бозорининг замонавий шароитдаги институционал тузилиши, савдо тизимларининг шаклланиши ва уларнинг иқтисодийётдаги роли таҳлил қилинган. Молиявий инструментлар савдосини ташкил этувчи анъанавий ва электрон савдо тизимларининг мазмуни, вазифалари ҳамда амал қилиш механизмлари ёритилган. Шунингдек, қимматли қоғозлар бозорида битимлар тузиш жараёнлари, биржа ва биржадан ташқари савдоларнинг ўзига хос жиҳатлари ҳамда электрон савдо тизимларининг афзаллик ва чекловлари илмий жиҳатдан асослаб берилган. Тадқиқот натижалари электрон савдо тизимлари глобал молия бозорининг муҳим элементи сифатида шаклланиб бораётганини кўрсатади.

Калит сўзлар: молия бозори, савдо тизимлари, қимматли қоғозлар бозори, биржа савдоси, электрон савдо тизими, клиринг, котировка, ликвидлик.

Ҳозирда молия бозори юқори даражада ташкиллашган ва узлуксиз ривожланаётган, борган сари жаҳон миқёсида глобаллашиб бораётган алоҳида бир бутун ва ўз муҳитига эга муносабатлар ва институтлар мажмуаси сифатида намоён бўлувчи мураккаб тизим эканлиги аниқ бўлмоқда. Бунда молия бозорлари нафақат миллий иқтисодиёт, балки глобал иқтисодиёт ривожини белгиламоқда.

Молия бозори савдо тизимлари - молиявий инструментларнинг (пул, кредитлар, валюта, қимматли қоғозлар) бозор муомаласи жараёнларини ташкиллаштирувчи шакллар, усуллар ва нормалар (тегишли тартиб-қоидалар, қонуний меъёрий ҳужжатлар), традициялар, тамойиллар ҳамда ушбу

жараёнларни нормал кечишига хизмат кўрсатувчи профессионал қатнашчилар мажмуасидан иборат мураккаб савдо индустрия сифатида ташкиллашган бозор механизми.

Молия бозорининг савдо тизимларини молиявий инструментлар тури бўйича қуйидагича ажратиш мумкин: биринчидан, қимматли қоғозлар савдоси тизимлари; иккинчидан, пул воситалари (масалан, пластик карточкаларнинг турли хиллари) ва валюта (хорижий ЭКВ) савдоси тизимлари; учинчидан, кредитлар савдоси тизимлари; тўртинчидан, суғурта инструментлари (полислари) савдоси тизимлари; бешинчидан, молиявий (валюта) қийматга эга бўлган антиквариат ва ювелир буюмлари, қимматбаҳо металл ва тошлар ҳамда ноёб (камёб) элементлар (радиактив) савдоси тизимлари.

Пул воситлари савдоси банклар томонидан амалга оширилади. Бунда банкларнинг маҳсулотлари савдо марказлари (уйлари) ҳам бўлиши мумкин.

Валюталар савдоси тизими мисолида FOREX халқаро электрон тизимини ва валюта алмаштириш шаҳобчалари мажмуасини келтириш мумкин.

Кредит ресурслари банклараро кредит бозорларида савдо қилинади, банклар ва кредит ташкилотларида (иттифокларида) олди-бердиси амалга оширилади.

Суғурта полислари суғурта компаниялари томонидан андеррайтерлар ва агентлар ёрдамида сотилади.

Валюта қийматига эга бўлган антиквариат ва ювелир буюмлари махсус аукционларда савдо қилинади. Бунда ломбардлар ҳам иштирок этади.

Қимматбаҳо металл ва тошлар ҳамда ноёб элементлар махсус аукционларда савдо қилинади.

Қимматли қоғозлар бозорида ва унинг савдо тизимларида турли битимлар тузилади. Бундай битимлар доирасида турли операциялар бажарилади.

Инвесторлар томонидан сотиб олинган қимматли қоғозлар биржа бозорлари ва биржадан ташқари бозорларда қайта сотилиши мумкин. Инвесторлар қимматли қоғозларга доир битимларни қимматли қоғозлар бозори профессионал иштирокчилари орқали ҳам, мустақил ҳолда ҳам амалга оширишлари мумкин.

Фонд биржалари, фонд бўлимини ташкил қилган бошқа биржалар ва қимматли қоғозлар билан биржадан ташқари савдолар ташкилотчиси савдоларида тузилган қимматли қоғозлар бўйича битимлар улар томонидан тасдиқланган ва қимматли қоғозлар бозорини тартибга солиш бўйича ваколатли давлат органи билан келишилган қоидаларга асосан рўйхатга олинади.

Фонд биржалари қимматли қоғозлар нархини котировкалашни битим нархини, қимматли қоғоз курсини, қимматли қоғоз бўйича талаб ва таклиф нархини қайд қилиш, нархларнинг энг баланд ва энг паст даражаларини аниқлаш орқали амалга оширадilar.

Нархларни эмитентларнинг ўзлари котировкалашига йўл қўйилмайди.

Умуман олганда, қимматли қоғозлар бозорида савдо операциялари тўрт босқичда амалга оширилиши мумкин: биринчидан, битимни (Шартномани) тузиш; иккинчидан, тузилган битим параметрларини текшириш (солиштириш); учинчидан, қимматли қоғозлар бўйича клирингни амалга ошириш; тўртинчидан, битим талабларини охиригача ижро қилиш (тўловни амалга ошириш ва қимматли қоғозларни янги эгасига бериш). Ушбу босқич ҳисоб-китоб тизими томонидан амалга оширилади.

Савдо тизимлари қуйидаги вазифаларни бажаради: биринчидан, ҳар бир савдо қатнашчисига бозордан алоҳида жой ажратиб бериш; иккинчидан, нарх-навонинг мувозанат ва объектив даражасини арбитраж асосида аниқлаш; учинчидан, савдо жараёнида тарафлар томонидан савдо ижросини аниқ, тўлиқ, ўз вақтида ва кафолатли бажарилишини таъминлаш; тўртинчидан, савдоларни очиқлик ва ошкоралик асосида ташкиллаштириш; бешинчидан, савдо

қатнашчилари томонидан нормаларга ва кодексига риоя қилинишини таъминлаш.

Савдо тизимларининг функцияси - бу ўзи орқали молиявий ресурсларни самарали ва объектив нархларда иқтисодиёт субъектлари ўртасида тақсимланишини ва қайта тақсимланишини таъминлаш.

Биржа товари - биржа савдоси объекти бўлиб, унинг сифатида турли стандартланган ва сертификатланган товарлар бўлиши мумкин, масалан, қимматли қоғозлар, хомашёлар, мулк, кредит, валюта ва ҳ.к.

Савдо тизимлари томонидан товарларга маълум талаблар қўйилади: стандартлилиқ, бир хил сифат (сертификатланган), бир товарни бошқа партиядагиси билан алмашувчанлиги, товарнинг миқдор ўлчамлилиги.

Савдо механизми товарнинг объектив нарhini (баҳосини, котировкасини) талаб ва таклифга боғлиқ тарзда белгилайди.

Умуман олганда, молия бозори савдо тизимлари товарларнинг сифат даражасини бозор савдоси қатнашчилари томонидан савдо жараёнида барқарорлигини таъминланилишини тартиблаштиради.

Фонд биржасида савдолар сессиялар билан ўтказилади. Бу дегани, бир вақтнинг ўзида биржада ҳар хил турдаги қимматли қоғозлар билан савдо ўтказилмайди. Масалан, банклар акциялари учун алоҳида сессия белгиланади, облигациялар бўйича эса бошқа сессия ўтказилади ва ҳ.к.

Савдо бошланишига одатда қимматли қоғозлар курслари маълум бўлиб, уларнинг страт курсини котировка комиссиясини эълон қилади. Кейин эса савдо бошланади.

Савдо турли усулларда ўтказилиши мумкин, масалан: биринчидан, гуруҳли, яъни кун давомида сотиш ва сотиб олиш учун талаблар жамланиб, бир кунда бир ёки икки маротаба биржа савдосига қўйилади; иккинчидан, узлуксиз, яъни сотиш ва сотиб олишга бўлган талаблар узлуксиз солиштириб борилади, агар улар мос келса, унда савдо сессиянинг исталган вақтида содир этилиши мумкин.

Биржа залида савдо одатда аукцион шаклида амалга оширилади. Талаб ва таклифнинг кичик миқдорида оддий аукцион сотувчи (сотувчи аукциони) ёки сотиб олувчи (харидор аукциони) томонидан ташкиллаштирилади. Оддий аукцион инглиз тури бўйича ташкиллаштирилиши мумкин, агар сотувчилар савдо бошланишига қадар қимматли қоғозларини бошланғич нархда сотувга қўйса. Аукцион жараёнида рақобат асосида берилган энг юқори нархда сотув амалга оширилади.

Голландча аукционда бошланғич нарх етарлича юқори миқдорда қўйилиб, аукцион савдоси жараёнида кетма-кет пасайтирилиб борилади токи, харидорлардан бири таклиф қилинган охириги нархга розилик билдирмагунча давом этади.

Электрон савдо тизими - бу товарларнинг (савдо объектларининг) биржадан ташқари савдосини ташкилий воситалар ва ахборот технологик коммуникациялар мажмуаси ёрдамида бир бутун информацион фазода ташкиллаштирувчи ташкилий ҳуқуқий шаклда (юридик шахс мақомида) тузилган мураккаб тармоқланган савдо тизими бўлиб, ўз қатнашчиларига шартнома тузиш, тузилган шартнома параметрларини текшириш, клирингни (ҳисоб-китобни) амалга ошириш, битим талабларини охиригача ижро қилиш (тўловни амалга ошириш ва қимматли қоғозларни янги эгасига бериш) бўйича қулай ва етарли имкониятларини берувчи ташкиллашган бозор механизми.

Бунда савдо қатнашчилари бир-бирлари билан виртуал информацион, узлуксиз савдо режимида реал товарлар савдоси муомаласига кирадilar. Ушбу тизимда турли ҳил товар (жумладан қимматли қоғозлар) муомалада бўлиши мумкин.

Қимматли қоғозлар бўйича биржадан ташқари савдолар ташкилотчисининг фаолияти деганда, инвесторларга воситачиларни ёлламасдан туриб савдоларда қатнашиш имкониятини берувчи аризалар қабул қилиш пунктлари, махсус компьютер савдо тизимларидан фойдаланишнинг

белгиланган қоидалари бўйича қимматли қоғозлар савдосини ташкил қилиш фаолияти тушунилади.

Биржадан ташқари листинг - қимматли қоғозларнинг биржадан ташқари савдога уларни биржадан ташқари бюллетенига киритган ҳолда, савдога қўйишдир.

Биржадан ташқари савдолар ташкилотчиси қонун ҳужжатларида ўрнатилган тартибда ўтказилаётган савдоларнинг ошкоралиги ва оммавийлигини таъминлаши лозим.

Электрон савдо тизими фаолияти ўзига қуйидаги босқичларни киритади: биринчидан, тизимга кириш ва уни ҳимояси; иккинчидан, савдо объекти тўғрисидаги бозор информациясини кўриб чиқиш (кузатиш); учинчидан, тизимга битимларни содир қилишга талабларни (буйруқларни) киритиш; тўртинчидан, узлуксиз савдо режимида битимларни тузиш; бешинчидан, буйруқлар ҳисоб-китобини юритиш; олтинчидан, тизимдан фойдаланувчиларга битимлар тўғрисидаги информацияни тарқатиш; еттинчидан, ҳар бир битим бўйича тизимнинг фаолиятини назорат қилиш.

Электрон савдо тизимларининг ижобий томонларига қуйидагиларни киритиш мумкин: биринчидан, савдо операцияларини куннинг исталган вақтида амалга ошириш имконияти; иккинчидан, жаҳон фонд бозорларига турли регионлардан брокерларнинг максимал кириши; учинчидан, нисбатан кичик миқдордаги операцион ҳаражатлар; тўртинчидан, савдода қатнашчилар тўғрисидаги информацияни юқори даражада махфийлиги (конфиденциаллиги); бешинчидан, традицион биржа савдосидан фарқли (одатда харидорнинг биргина қулай нархи ва сотувчининг нархи), бир вақтнинг ўзида бир неча қулай нархларни кўриш имкони мавжуд.

Электрон савдо тизимларининг келтирилган ижобий томонларига қарамадан улар ҳозирча тўлалигича амалга оширила олинмаяпти, натижада электрон бозорларнинг ликвидлилик даражаси нисбатан пастроқ бўлиб қолмоқда. Бунда қуйидагиларни тўсиқ сифатида кўрсатиш мумкин:

биринчидан, электрон савдо дилерларнинг ўз операцияларида контрагентлари билан иш юзасидан мулоҳаза қилишига асосланган профессионал интуициясини тўлиқ ишлатишига қийинчилик туғдирмоқда; иккинчидан, буйруқларнинг қўшимча шартларини ҳисобга олиш имкони йўқлиги, баъзан эса битим ижросига буйруқларни тўхтатиш мумкин эмаслиги; учинчидан, тизимда сотиладиган қимматли қоғозларнинг рисклилиқ даражасини нисбатан юқорилиги.

Кўрсатилган камчиликларга қарамасдан, электрон савдо тизимлари жадал ривожланиб бормоқда.

Ҳозирда, жаҳон савдо амалиётида элликдан зиёд турли ҳил электрон савдо тизимлари мавжуд бўлиб, уларнинг ярмиси фьючерслар савдосига хизмат қилади.

Хулоса қилиб айтганда, молия бозори савдо тизимлари иқтисодиётда молиявий ресурсларни самарали тақсимлаш ва қайта тақсимлашда муҳим ўрин тутди. Анъанавий биржа савдолари билан бир қаторда электрон савдо тизимларининг ривожланиши молия бозорининг глобаллашувини жадаллаштирмоқда.

Шу муносабат билан қуйидаги таклифларни илгари суриш мақсадга мувофиқ: электрон савдо тизимларида ликвидлилиқни оширишга қаратилган институционал механизмларни такомиллаштириш; электрон савдо орқали амалга оширилаётган битимлар учун рискларни бошқариш воситаларини кучайтириш; биржа ва биржадан ташқари савдолар ўртасидаги ўзаро интеграцияни ривожлантириш; савдо тизимларини тартибга солувчи ҳукуқий базани замонавий ахборот технологияларига мос равишда янгилаш молия бозори савдо тизимларининг самарадорлиги ва барқарорлигини оширишга хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 3-iyuldagi «O'zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori.
2. Alladustov R.D., Xo'jamurodov A.J., A.N. Xamizaev. Moliya bozori va birja ishi. O'quv qo'llanma. - T.: «Iqtisodiyot», 2019.
3. Ikromovich, Isayev Fakhridin. "Analysis of the profit tax and its improvement." International Journal of Research in Social Sciences 7.12 (2017): 74-85.
4. Jumaev Nadir Hosiyatovich, Isaev Fakhridin Ikromovich. (2023). Organization of turkic states: interoperation and accounting system. British Journal of Global Ecology and Sustainable Development, 13, 116-129. Retrieved from <https://journalzone.org/index.php/bjgesd/article/view/245>
5. O'zbekiston respublikasi oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti iqtisodiyot fakulteti. "Moliya va soliqlar" ma' ruzalar kursi. Toshkent - 2012 yil.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 28.01.2022 йилдаги "2022-2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида"ги №ПФ-60 сонли Фармони // <https://lex.uz/>.